

YARLIK SÖZÜ HAKKINDA

Mustafa ÖNER*

A.

Eski Türkçe *yarlıka-* fiilinin *yarlıg-ka* biçiminde türediği ve *yarlıg* ismiyle doğrudan ilişkili olduğu türkolojide genellikle kabul edilmiş bir bilgidir. (Erdal, 462-463; Räsänen, 146; EDPT, 966-967; ESTYa, 20).

İlk defa bir Yenisey Türkçesi yazıtında (Uybat-III'te) “*üze teñri yarlıkadı*” biçiminde geçen *yarlıka-* fiili, Orhun yazıtlarından Tonyukuk'ta da hep “*teñri yarlıka-*” tarzında Tanrı'dan kaynaklanan “ihسان etmek, yardım etmek, buyurmak, lutfetmek” anlamlarıyla görülür (Malov-1952, 62; ETY- III, 144-145).

Bu *yarlıg* ad biçimi ünlü Orhun Yazıtlarında bulunmazken, Göktürk yazısıyla (Runik) yazılmış bir belgede, Miran Yazmasında şöyle geçmektedir:

“Törtinç ay tokuz otuzka Unagan Çor yarıkı Uruñu Tudun Çigşike yarlıg boltı.

Alanı içireki yarıkı Çik Bilge Çigşike yarlıg boltı.

Otkā Kōnmiş Kılıç özike yarlıg boltı.

...Tenglig Apaga bir, Kutlugka bir, Süçürke bir, Uruñu Sañunka bir,

Beçe Apa içrekige bir yarık yosuk birle

Inal Uruñu yarıkı ...maska yarlıg boltı.” (ETY- II, 64-66)

Orkun, bu ifadeleri “yarlıg oldu” diye karşılamış olsa da biz bu cümlelerde geçen *yarlıg* sözünün “ihسان, bağış, hediye” anlamını daha uygun görüyoruz.

Göktürkçe anıtlardan sonra Uygur yazıtlarında da *yarlıg* sözü geçer: “Sekiz Yükmek” (TTT-VI) adlı eserde görülen *yarlıka-* fiili “dini bir meseleyi münakaşa etmek, vaaz vermek” anlamındadır (Tekin, 222).

Karahanlıca metinlerde *yarlıg* “emir, buyrultu; dinî emirler mecmuası” anlamıyla kaydedilmiştir (DTS, 248).

MK *idimiz yarlıgı* “efendimizin emri”.

KB-1589 *ilig yarlıgını eşitti özüm / künüm edgü boldı yarudı közüm.*

* Doç. Dr., Ege Üniversitesi, Edebiyat Fak.

Kaşgarlı Mahmud *yarlıg* sözünü “emir, hakanın mektubu, fermanı buyruğu” anlamıyla kaydetmiştir (III, 42).

Yine Orta Türkçe bir metin olan Uygur harfleriyle yazılmış Oguz Kağan Destanında da bu söz *yarlıg* > *çarlıg* ses gelişmesiyle vardır ve sık sık geçmektedir:

OKD-94 *oguz kagan beglerke el künlerke çarlıg berdi.*

OKD-103 *oguz kagan tört sarıga çarlıg çumşadı, biltürgülüğ bitidi, ilçilerige birip yiberdi.* “Oguz Kagan dört yana emirler yolladı, tebliğler yazdı ve elçilere verip gönderdi.”

OKD-254 *çerigde bir yakşı çeber ir bar irdi anung atı tömürdü kagul tegen irdi. anga çarlıg kıldı* “Asker arasında pek becerikli bir adam vardı. Adı Tömürdü Kagul idi. Ona buyurdu.”

OKD-128 *şul urum kagan oguz kagannung çarlıgın saklamaz irdi.*

Karahanlıca Kur’an çevirisinde: *yarlıg*, *yarlıg idil-*, *yarlıg teğrül-*, *yarlıgdın çık-*, *yarlıgsız* örneklerinde “emir, vahiy” anlamıyla geçen ismin yanı sıra *yarlıka-*, *yarlıkat-*, *yarlıkatu qol-*, *yarlıkatu tile-* örneklerinde görülen fiil de “bağışlamak, mağfiret etmek; acımak, esirgemek” anlamları için kullanılmıştır (Eckmann, 332-333).

Kıpçak anıtlarından Codex Cumanicus’ta bu fiil *yarlıga-* > *yarılga-* biçiminde geçmektedir: *sen bizni yarılgağıl; benim yazukımdan yarlıgasmın* (CC, 116).

Türk tarihinde *yarlık* sözü hükümdarın yazısı olarak kullanılmış ve sadece hükümdarın buyruğu değil aynı zamanda basit emirname olarak da işaretlenmiştir; hükümdarın sıradan emirleri, genel geçerliği olmayan kuralları tanımlamak, belli bir durumla yetinmek için, sık sık da atama belgesi olarak kullanılmıştır. *Yarlıg* her zaman kırmızı, siyah, altın sarısı renklerde çeşitli mühürlerle görülür (TMEN, 156).

Eski Türkçeden bildiğimiz *yarlıg* “ferman, irade, buyrultu” sözünün yanı sıra, *yarlıga-* biçiminin Batı Türkçesi başından itibaren hep gözlendiğini de belirtmek gerekir. Bu arada Dede Korkud Kitabında geçen *yardı* “yardım görmek, Allah’ın lütuf ve inayetine nail olmak, onmak, kemal bulmak” fiilinin de bu kökenden türemiş olabileceğini söyleyelim. (krş. TS.4347-4358)

Altın Ordu, Kırım ve Kazan yarlıkları üzerine çalışan Özyetgin, *yarlık* teriminin, bu alanın dışında da Osmanlılar tarafından “ferman, irade, buyrultu” anlamıyla XVII. yüzyıla kadar kullanıldığını belirtirken, Radlov, Doerfer ve Clauson’un *yarlık* sözü hakkındaki etimolojilerini iletmiştir (Özyetgin, 73-74).

B.

Bu *yarlıg* ve *yarlıka-* sözlerinin kökeni üzerine özel bir araştırma yapan Prof. Dr. Şinasi Tekin, bütün dil tarihi boyunca kullanımlarını belirlediği bu ad ile fiili birleştirmiş ve Orhun Yazıtlarında geçen *yarlıka-* fiilinin “ihşan etmek, izin vermek” anlamında *yarlıg-ka-* biçiminde türediğini kaydetmiştir (Tekin, 218-228).

Tekin çalışmasının sonucunda da kavramın türeyişi hakkında şu adımları belirtmektedir:

1. *yar* “salya, sümük” yani “değersiz şey” > *yar-lıg* “sefil, fakir, acınacak durumda olan”;

2. Burkancı ve Mani misyonerlerinin vaazları sonucunda *yarlıgka-* fiili oluşmuş ve “birisinin acısının farkına varmak” ve “merhamet etmek, ihşan etmek” anlamları;

3. “Merhamet etmek, acımak” > “vaaz vermek, dini öğretmek”;

4. *yarlıgka-* “vaaz vermek, dini öğretmek” anlamlarının etkisiyle *yarlıg* “sefil, fakir” anlamının yanı sıra “vaaz, dinî eser”;

5. Bu *yarlıgka-* “vaaz vermek, dini öğretmek” fiilinin maneviyat düzeyinden dünya düzeyine indiğinde devlet otoritesi olan hükümdar için “konuşmak, emir vermek, hüküm vermek” anlamı (Tekin, 227).

Böylece Prof. Dr. Ş. Tekin, ilk kez 1994’te yayımlanan değerli incelemesinde, maneviyattan dünyevî aleme geçiş olduğunu belirtmektedir. Yani anlam bilgisinde daha sık görülen somuttan soyuta geçişin tersine, soyut olan “merhamet etmek, acımak” kavramından somut olan “konuşmak, emir vermek” kavramına geçişi kabul etmektedir.

C.

Eski Türkçede *alka-*, *bulga-*, *bulgan-*, *irinçke-*, *karga-* *suyurka-*, *tañırka-* gibi örnekleri olan *+ka-* ekinin *yarı-lıg-ka* şeklinde *yarlı(g)ka-* fiilini oluşturduğunu “birini yardım verilmiş saymak” anlamını karşıladığını söyleyebiliriz. Clauson’un *yarlıg* sözü için “üstün asta bir emri; bazen üst bir makamdan alt makama iltifat, teveccüh de taşır” dediği anlamlar bu *yarlıka-* fiilinin dayandığı *yarlıg* ad gövdesidir (krş. EDPT, 966-967). Dolayısıyla ancak Tanrı veya Kagan üstten asta *yarı* “yardım” verebilir, asttaki muhatabını *yarı-lıg* > *yarlıg* halde görebilirdi. Biz Göktürk yazıtlarındaki *yarlıka* < *yarı-lıg-ka-* fiilinin “(Tanrı için) ihşan etmek, yardım bağışlamak” anlamının en eski anlamı olduğunu düşünüyoruz. Böylece Tekin’in söz ettiği “birisinin acısının farkına varmak” ve “merhamet etmek, ihşan etmek” anlamları Manici veya Burkancı vaazlarına değil doğrudan doğruya “Tanrı yarısı”na, yani yardım veya ihşanına dayanmış olmalıdır. Bu, saygın dilcimizin belirttiği maneviyat düzeyinden dünya

düzeyine doğru bir anlam gelişmesini değil de, kendisinin başka bir incelemesinde ortaya koyduğu Göktürk ve Uygur çevresinin dünyevî ve manevî anlam algılarındaki farklarını yansıtan bir örnek olmalıdır (bk. Tekin-1972).

Bunların yanı sıra *yarlıg* > *yarlı* “yoksul, dilenci, zavallı” sözünün Leksika’da **yarı-lı* > *yarlı* ~ çuv. *yurla* “yoksul” biçiminde kurulduğunu ancak aynı kökle ilgili gördüğümüz *yarı-lık* veya *yarlıga-* birleştirmesinin yapılmadığını da belirtelim (Leksika, 334).

D. Sonuç:

“1. haber verme; 2. emir, buyruk; 3. ferman, hükümdar emirnamesi” anlamlarını taşıyan Eski Türkçe *yarlıg* (Mani – Uygur metinlerinde *yrlg* veya *yrlıg* imlasıyla) sözü Clauson tarafından “etimolojik olarak açıklanamayan” eski bir alıntı sayılmıştır (EDPT, 966).

Doerfer ise bunu *yar-ıl-ıg* biçiminde meçhul fiil gövdesinden yapılmış bir ad saymış (TMEN, 158) ve Tekin tarafından Türkçede böyle meçhul fiil gövdelerinden ad yapılmadığı (*kırık* var fakat *kırılık* yoktur) yolunda haklı olarak eleştirilmiştir (Tekin, 226).

Sevortyan adına yayımı sürdürülen Türk Dillerinin Etimolojik Sözlüğünde ise Doerfer’in de söz ettiği *yar* “haberci çağrısı, duyuru, ilan” kökenine bağlı etimoloji verilmiştir: tü. *yarlık*, mo. *carlık* (ESTYa, 18-20). Böylece yansımali (*onomatopoeic*) bir ad biçiminin Kagan yarlığına dönüşmesiyle ilgili anlam bakımından zorluklar açıkta kalmıştır.

Tekin’in *yar* “salya, sümük” köküne bağladığı *yarlıg* “fakir, sefil” adından türeyen *yarlıga-* fiilinin “emir vermek, buyurmak” anlamıyla birleştirmesinin ise, en eski Göktürkçe örnekler olan *teñri yarlıkadı* ifadesiyle uyumsuz kaldığını belirtmek isteriz.

Bu konuda en yakın tarihli yayın sayılabilecek Leksika’da *yarlıg* > çuv. *yurla* “yoksul” biçimine **yar* ~ **yarı* şeklinde farazi köken verilse de, elle tutulur bir sözle birleştirilmesi mümkün görülmediği belirtilmiştir (Leksika, 335).

Bizce burada anılan her iki türev (*yarlıg*, *yarlıka-*) de *yarı* “yardım” adından gelişmiştir:

yarı-lıg > *yarlıg* > *yarlı* “yardım edilen, yardıma muhtaç, fakir” (krş. tat. *heyërçë* “dilenci” < “hayır veren değil, hayır alan”!)

yarı-lık “yardımlık söz, ihsan; emir, buyruk”;

yarlıg-ka- “yardımda bulunmak, ihsan etmek, lutfetmek; buyurmak, emretmek”.

Bu etimoloji *yarı* sözünün Farsçada da olması ve (Eren :“yardakçı”, 442; Malov-1951, 385 gibi) birçok kaynak tarafından Farsça gösterilmesi dolayısıyla eleştiriye açıktır. Biz, Türk dilinde *yarı-da-* > Sarı Uyg. *yarda-* “yardım etmek”, *yardas-* “yardımlaşmak” (Tenişev, 182); *yarı-da-m* > *yardam* > *yardım*; DKK. *yarı-*, *yarçı-* “ihsana nail olmak”; *yarıcı* “yardımcı, ortak (TS, 4345) gibi türevleri de olan *yarı* “yardım” sözünün alıntı olamayacağını düşünüyoruz.

Eski Türkçede *egir-* > *egri* gibi fiilden yapılmış bir ad olarak düşündüğümüz *yarı* “yardım” sözü *yar-* köküne dayanmaktadır (krş. Erdal, 340-344). Bu arada Göktürk harfli metinlerde *yar-* ve *yarlıka-* fiillerinin her ikisinin de kısa ünlüyle yazıldığını özellikle belirtmek gerekir (bk. Irk Bitig 59: *y(a)l(i)m k(a)y(a)g y(a)ra urup(a)n y(a)lñusun yorıyur.* / Orkun-II,83; Malov-1951, 83).

Yukarıda açıklamaya çalıştığımız *yarı-lıg* ve *yarı-lık* etimolojisindeki en büyük eksiklik ise *yarı* “yardım” biçiminin Karahanlıca metinlerden daha önce karşımıza çıkmamış olmasıdır (bk. DTS, 240; Malov-1951, 385). Ancak aynı Karahanlıca metinlerde *yarı* “yardım” sözünün eş anlamlısı *basut* “yardım, arka” biçimiyle tekrarlı kullanımları çok dikkat çekicidir: *meningdin kerek bolsa yarı basut / manga ay kılayın ol işke men ot* (KB. 5850)

tilese bayat birge yarı basut / manga örtlür erse sen yarut (KB. 5935)

bayat kimke kılsa ‘inayet basut / ikigü ajunda bu er buldı kut (KB. 1267).

Son olarak bu *bas-* “baskın yapmak; hükmü altında tutmak” fiilinden türediği açık olan *basut* sözünün “hakimiyet, üstünlük” anlamından “yardım, lutuf, ihsan, bağış” anlamına da geçmesi; *yarı* “yardım” > *yarlıga-* “yardımda bulunmak” > “buyurmak, emretmek” anlam gelişmesi için ciddi bir veridir.

KISALTMALAR-KAYNAKLAR

- CC K. Grønbech, *Komanisches Wörterbuch*, Kopenhagen, 1942.
 DKK ERGİN, Muharrem, *Dede Korkut Kitabı II, İndeks-Gramer*, Ankara, 1997.
 DTS *Drevnetyurkskiy slovar’* (V. M. Nadelyev, D. M. Nasilov, E. R. Tenişev, A. M. Şçerbak) Leningrad, 1969.
 Eckmann Eckmann, Janos, *Middle Turkic Glosses of The Rylands Interlinear Koran Translation*, Budapest, 1976.
 EDPT Sir Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish* Oxford, 1972.
 Erdal Erdal, Marcel, *Old Turkic Word Formation, A Functional Approach to the Lexicon*, vol.I-II, Wiesbaden, 1991.
 Eren Eren, Hasan, *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, Ankara, 1999.
 ESTY *Etimologičeskaya slovar’ tyurkskih yazıkov, Obşçetyurkskie i mejtyurkskie osnovı na bukvi C, J, Y* (Red. L. S. Levitskaya) Moskva, 1989.

- ETY Orkun, H.N., Eski Türk Yazıtları, I-IV, TDK. yay., Ankara, 1987.
- Leksika Sravnitel'no-istoričeskaya grammatika tyurkskih yazıkov, Leksika (red. E. R. Teniřev) Moskva, 1997.
- Malov-1951 Pamyatniki drevnetyurkskoy pis'mennosti, Tekstı i issledovaniye, Moskva-Leningrad, 1951.
- Malov-1952 Malov, S.E., Yeniseyskaya pis'mennost' tyurkov, Tekstı i perevodı, Moskva- Leningrad, 1952.
- OKD Bang, W- Rahmeti, G. R., Oğuz Kağan Destanı, Makaleler, Ankara, 1987, 605-672.s.
- Özyetgin Özyetgin, Melek, Altın Ordu, Kırım ve Kazan Sahasına Ait Yarlık ve Bitiklerin Dil ve Üslup İncelemesi, TDK yay. 658, Ankara, 1996.
- Räsänen Räsänen, Martti, Materialien zur Morphologie der turkischen Sprachen, Studia Orientalia XXI, Helsinki, 1957.
- tat. Tatar tılıññ añlatmalı süzlüğü, I-III , Kazan, 1977-1981.
- Tatarsko-russkiy slovar', Moskva, 1966.
- Tekin Tekin, Şinasi, Ög, Ögir-, Yarlıg, Yarlıka- Kelimelerinin Nerelerden Geldikleri Hakkında: İştikakçının Köşesi, Türk Dilinde Kelimelerin ve Eklerin Hayatı Üzerine Denemeler, "Simurg" İstanbul, 2001, 218-228.s.
- Tekin-1972 Tekin, Şinasi, Metinlere Dayanarak Eski Türklerde Göçebe (=Ötüken) ve Şehir (=Hoçu) Medeniyetlerinin Tahlili, Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi 3, Ekim-1971 (1972), 35-60.
- Tenişev Tenişev, E. R., Stroy sarıg yugurskogo yazıkı, Moskva, 1976.
- TS Tarama Sözlüğü VI., TDK yay. 212-6, Ankara, 1972.